

Депопулацията на Северна България

Румен Янков

Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“

В. Търново - 5003, ул. „Т. Търновски“ 2

e-mail: yankov_rumen@yahoo.com

Абстракт: За последните четиридесет години населението на Северна България е намалило броят си от 3,6 на 2,5 млн. д. Спадът тук е несъразмерно голям. Преки причини са влошените показатели на естественото възпроизводство и миграциите. Изоставането в сравнение с южната част от страната започва още в началото на миналия век, но геодемографските диспропорции проличават най-силно в наши дни.

В Северна България протича неравномерна по територията, но като цяло, сравнително бърза депопулация. Връзката и със социално-икономическото развитие на макрорегиона е двупосочна. Тези тенденции се превръщат в основен проблем на селищното и регионалното развитие. Северна България спешно се нуждае от целенасочено подпомагане в рамките на регионалната политика на страната и ЕС.

Ключови думи: депопулация, миграции, геодемография, регионално развитие

Геодемографията съдържа някои съществени страни, които и придават специфика и относителна самостоятелност в научното изследване. Първата от тях се проявява в регионалния подход, т.е. акцента върху диференциацията в обекта, който поначало е териториален. Втора специфична страна е по-широкообхватния интерес към населението, включващ въпросите на възпроизводството, миграциите, икономическата активност, благосъстоянието, териториалното разпределение, селищната мрежа и др. Не по-малко важни са закономерните връзки на горните с други социални и природни явления в географската среда.

Настоящата работа е посветена на геодемографското изоставане на Северна България, което проличава на фона на общата демографска криза и засилените регионални различия в страната.

Връзката между демографските и икономическите проблеми на Северна България изглеждат несъмнени. Индустриализацията и урбанизацията модернизирала страната през втората половина на 20 в., но създадоха предпоставки за засилване на различията в нивата на развитие на районите. Северът изоставаше в развитието си и все повече придобиваше „периферни“ социални и стопански характеристики. Европейската статистика отчита районите тук като най-бедните в ЕС. Делът на Северна България в произведения БВП спадна до една четвърт за сметка на нарастването на дела на столичния регион. За сравнение, в края на икономическата система на социализма (1989 г.), Северна България дава около 40% от националния доход и от промишлената продукция на страната.

За целия период след Освобождението вътрешното преразпределение на населението протича при много различни условия. От рязко доминиращо аграрно стопанство и селско пренаселване, в средата миналия век се преминава към изграждане на силно концентрирани индустриални и урбанистични структури. Процесите са придружени от ускорена депопулация на селските територии в страната.

За облекчаване на анализа на данните територията на макрорегиона се приема с обхвата на статистическите райони Северозападен, Северен централен и Североизточен, т.е. 14 административни области. Площта е 48,5 хил. км² или 43,7% от територията на България. В края на 2014 г. в Северна България живеят 2572 хил. д. - 35,7% от населението на страната. Депопулацията и намаляващата демографска и икономическа тежест на Северна България в страната разкриват сериозен проблем на регионалното развитие.

Подходящ начален пункт за по-обективни сравнения са резултатите от преброяванията в края на 19 в. Те дават сравнително сигурни данни за населението на княжеството по околии и позволяват да се открият по-детайлно териториалните различия в динамиката на населението и тенденциите в неговото преразпределение. Цялостно обобщение на данните от първите преброявания прави *М. Сарафов*¹.

През последните две десетилетия на 19 в. забавен растеж, дори отрицателен прираст, има в средностаропланинската част и Предбалкана. Намаляването на населението обхваща не само тези части от Северна България в които е имало масово изселване на турско население, но и почти изцяло Търновски и Севлиевски окръг. Ако към тях се прибавят и териториите със слабо нарастване на населението – под 1% средногодишно, то тази зона се удължава на запад с околии Троян, Тетевен, Луковит, Враца, Берковица и Белоградчик. Главна причина са икономическите миграции породени от недостига на земя и слабото и плодородие в планинските и полупланинските територии на фона на високата раждаемост. Наследеното от османския период разпределение на населението във височина също стимулира изселванията към равнинната част.

¹ *Населението на Княжество България по трите първи преброявания, В: Периодично списание на Българското книжовно дружество, г. Осма, кн. XLI-XLII, С., 1893.; г. Девета, кн. XLIII, С., 1893.; г. Девета, кн. XLIV, С., 1894.*

Данните от следващите десетилетия дават основание да се обобщи, че Северна България преминава към сравнително по-неблагоприятни характеристики на възпроизводството, което, наред с миграциите към други части на страната и чужбина, прави депопулацията сравнително ранно явление.

Табл. 1. Естествен прираст по области* (‰)

Област	1909-12 г.	1933-36 г.
Бургас	14,8	17,1
Враца	21,4	11,2
Пловдив	17,1	16,7
Плевен	19,1	9,9
София	19,5	14,2
Стара Загора	16,9	13,6
Шумен	18,1	13,3
Общо - България	18,4	13,5

* - според административно-териториалното деление от 1934 г.

Осреднените данни за относителния прираст по междупреброителни периоди показват по-високи темпове на нарастване на населението в южнобългарските области.

Табл. 2. Средногодишен темп на прираст в Северна и Южна България (%)

	1926-34 г.*	1934-46 г.	1946-56 г.
Северна България	1,10	0,45	0,31
Южна България (без гр. София)	1,30	0,97	0,88

* без Южна Добруджа

Намалването на демографската тежест на Северна България може да се проследи през целия период след Освобождението, но изоставането проличава особено ясно през последните десетилетия. Депопулационните ефекти и в наши дни са по-силни в тази част на страната. Те имат съществено отражение върху селищната мрежа, урбанизацията и перспективите пред регионалното развитие.

Различията между северната и южната част на страната при „старта“ на урбанизацията през втората половина на 20 в. се дължат най-вече на тежестта, която столицата придава на Южна България². В Северна България по това време градовете са 44 (от 106) с общо население 572 хил. д. Северна България е с дял на градското население 17,7%. Близко е нивото на урбанизираността на Южна България – 21,2%, при изчисление без населението на гр. София.

Петдесетте години са период на екстензивен промишлен растеж. Изграждат се нови промишлени предприятия и цели отрасли, които през следващите десетилетия ще определят стопанския облик на страната и районите. Северна България има по-нисък дял от произвежданата промишлена продукция и от заетите в промишлеността спрямо броя на населението.

Тезата за засилващо се в ранната фаза на социалистическата индустриализация изоставане на Северна България може да бъде подкрепена с редица статистически данни от този период. Към 1958 г., напр., на Северна България се падат 32% от средния списъчен брой на заетите в промишлеността и 33% от общата продукция на промишлеността. Тези дялове са значително по-ниски от дела на населението - 43 %. Очертава се значително отдалечаване на Северна България от динамичното развитие на Южна България в годините на т.нар. социалистическото преустройство на икономиката.

За периода 1946-56 г. Южна България е увеличила населението си с 484 хил. д. На столицата и гр. Пловдив се пада половината от прираста. Северна България е увеличила населението си със 101 хил. д. Това се дължи почти изцяло (98%) на растежа на четирите най-големи градове - Варна, Русе, Плевен и Шумен.

Северна България догонваше в урбанизацията на страната. Като изключим б. окръг Смолян, който навлезе в процеса от много ниско ниво, следват 6 окръга от Северна България – Ловеч, Видин, Варна, Враца, Разград и Габрово, с най-бързо нарастване на градското население. Същевременно, от десетте окръга с най-бързо намаляване на селското население през 60-те години, седем са от Северна България (Кираджиев, 1975).

Според данните от преброяванията, Северна България достига максимален брой на населението през 1975 г. – 3,6 млн. д. До следващото преброяване през 1985 г. населението в макрорегиона намалява с няколко десетки хиляди души. В контраст, за десетилетието между тези преброявания, Южна България увеличава населението си с четвърт милион, като при това само половината от нарастването се дължи на столицата. При преброяването през 1985 г. Ю. България отчита максимума си от 5,4 млн. д. По-точно, действително намаляване на броя на населението в Северна България има от началото на 80-те години, докато в Южна България това става в края на 80-те с голямата емиграционна вълна от Източните Родопи.

Четвърт век по-късно, при преброяването през 2011 г., в областите на Северна България живее 36,4% от населението на страната, в т.ч. 34,0% от градското и 42,7% от селското население. Съвременният дял е резултат от продължителна и устойчива тенденция на спадане на ролята на Северна България в разпределението на населението на националната

² При преброяването през 1946 г. населението на гр. София е 435 хил. д. или 6,2% от това на България.

територия. Както беше посочено, тя не е производна само на относително краткосрочното общо намаляване на броя на населението на страната през последния четвърт век. Сравнено с преброяването през 1934 г. делът на Северна България е намалал с 11,4 процентни пункта (Табл. 3.). В последвалия период на общ спад с 1,6 млн. д. за периода 1985-2011 г., на Северна България се падат несъразмерните 57% от загубата на население. Този дял прави макрорегиона определящ по отношение на темповете на депопулация на страната.

Табл. 3. Дял от населението на страната - %

	1934 г.	1946 г.	1956 г.	1965 г.	1985 г.	2001 г.	2011 г.
С. България	47,8	45,8	43,7	42,3	40,0	38,3	36,4
Ю. България	52,2	54,2	56,3	57,7	60,0	61,7	63,6

Настъпването на процеса на селищна и регионална депопулация налага да се обърне специално внимание към разпределението и динамиката селско-градско население. През последния междупреброителен период, селското население в Северна България е намалало с 230 хил. д. (до 864 хил. д.). В Южна България намалението е с 198 хил. д. По области, само селата на територията на София (столица) са с общо нарастване на населението.

За същия период 2001-2011 г., градското население на Северна България е намалало със 150 хил. д., докато това на Южна България е нарастнало с 14 хил. д. Растежът е свързан само с положителен прираст на градското население в столичната област и областите Варна и Бургас.

През разглеждания период 22 области на страната са с по-нисък от средния прираст на градското население (-2,2%), т.е. с по-голямо намаляване на броя. Сред тях са 12 области от Северна България. Изключение прави само градското население в областите Варна и Русе. В Северна България са и шестте области с най-бързо намаляване на градското население в страната – Враца, Разград, Видин, Монтана, Силистра и Ловеч.

С по-бързо от средното намаляване на селското население са 16 области, от които 11 са в Северна България. Там са и четирите области с най-бърз спад – Русе, Видин, Враца и Габрово.

През последния период 2001-2011 г. само една област в Северна България – област Варна е с положителен действителен прираст. Той, впрочем, е териториално още по-ограничен – само във Варненска и Аксаковска община, т.е. в 2 от 122-те общини на Северна България. В допълнение - сравнено с последното преброяване през 2011 г. макрорегионът е загубил над 100 хил. д.

Географският анализ неизбежно свързва динамиката на населението с неговото териториално разпределение. Геодемографското изследване в тази област се стреми към изясняване на въздействието върху селищната мрежа и териториите на депопулация.

Съвременната ни история дава множество примери от Северна България за пълно обезлюдяване и заличаване на отделни селища. В планинските територии на Габрово, В. Търново и Ловеч към края на 50-те години има над 700 махали и колиби като самостоятелни населени места или почти 60% от всички в страната. Те най-бързо и в най-голяма степен бяха обхванати от миграционната вълна към градовете, породена от социалистическата индустриализация.

В разглежданата територия се намират три четвърти от населените места със запазен статут, които са без постоянно население към датата на последното преброяване. Трайното присъствие на тази категория населени места започна през 70-те години, т.е. преди общия спад на броя на населението на страната. Между преброяванията през 1975 г. и 1985 г. броят им значително нараства – от 18 на 91, достигайки 181 към 2011 г.

Особено рисково, предвид малобройното и застаряло население е развитието на малките населени места в Средния и Западен Предбалкан. Не само там, но и в други части на района се преминава се към нов тип селищна мрежа от малки населени места, без устойчиви връзки дори между съседни селища. Населението на Северна България е разпределено в 2363 населени места. Средната гъстота на селищната мрежа е много близка до средната за страната при доста по-малка гъстота на населението - 55 д./км² (2011 г.). От друга страна, в противовес на дезинтеграцията действат нарастналата пространствена мобилност на населението, бума в автомобилизацията, новите комуникации и др. фактори. Очевидно от предимно „горизонтални“ връзки между населените места в миналото, вътре в малки локални общности, интегритетът на селищната мрежа сега са поддържа от „вертикалните“ връзки с ядрата - по-големите градове, областните и общинските центрове.

Геодемографското развитие на страната през втората половина на 20 в. е под силното въздействие на процеса на урбанизация. Най-значими промени в териториалните пропорции на населеността и в селищната мрежа предизвиква растежа на градовете. Концентрация в малък брой населени места у нас продължава и досега при общо намаляващо население, което означава още по-бързо обезлюдяване на селското обкръжение. Градовете в Северна България също вече изпитват последиците на трайно намаляващото население.

Табл. 4. Брой на населението на окръжните/областните центрове в Северна България според преброяванията 1965–2011 г. (хил. д.)

Град	1965 г.	1985 г.	2001 г.	2011 г.
Варна	185	303	313	335
Велико Търново	38	69	67	69
Видин	37	63	57	48
Враца	41	75	69	61
Габрово	64	81	67	59
Добрич	57	109	100	91
Ловеч	34	49	44	37
Монтана	28	52	49	44
Плевен	79	130	122	107
Разград	31	49	39	34
Русе	129	185	162	150
Силистра	33	54	42	36
Търговище	28	46	41	38
Шумен	65	100	89	81
Варна	185	303	313	335
общо	847	1365	1261	1188

От 50-те до 70-те години на 20 в. абсолютния спад на населението се разпростира върху почти цялата селска територии. Неслучайно, максимален брой население при големите села, като това важи особено за Северна България, се отчита при преброяването през 1946 г., по рядко – през 1934 или 1956 г. и още по-рядко – преди или след това. Изключение правят само отделни села в крайградските зони на големите градове, в курортни територии, Лудогорието и др., които по-дълго запазват положителен прираст.

Пространствената експанзия на депопулацията може да се разкрие на различни териториални нива, осигуряващи съпоставими данни – населени места, общини, области, статистически райони. По-важно е, че с навлизането във фаза на общо намаляване на броя на населението на страната се изчерпват и теоретичните възможности за забавяне на депопулацията чрез миграционно преразпределение. Проблемът отдавна е надскочил мащабите на отделни населени места и селищни общности, превръщайки се в ключов по отношение на регионалното развитие на Северна България.

Според Г. Гешев (1999), в Северна България се разграничават три паралелни зони с различна степен на критичност в обезлюдяването – контактна дунавска територия, централна севернобългарска с по-благоприятна ситуация и силно обезлюдена зона на Предбалкана и северния склон на Стара планина. Темповете на намаляване на селското население в последната са сред най-високите в страната. Към 1934 г., напр. на територията на днешната община Трявна в колибарски селища са живеели 10,6 хил. д., а средната им големина е над 100 д. Сега в тях живеят 530 д. – намаление 20 пъти. Подобни примери могат да бъдат дадени за редица селищни общности в планинските и полупланинските територии.

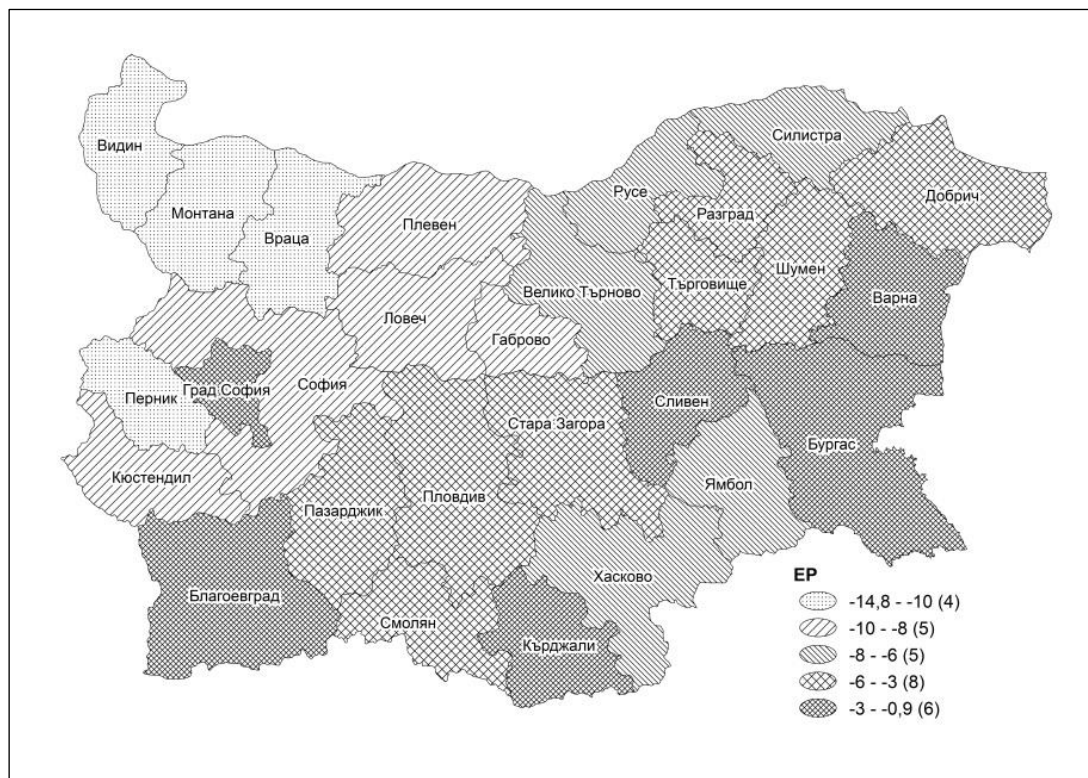
На регионално и локално ниво, степента, разпространението и риска от обезлюдяване са силно зависими от особеностите на селищната мрежа и положението спрямо главните центрове на концентрация в страната. Застъпването на териториите със силно негативна динамика с тези на преобладаващи малки населени места очертава ареалите изправени пред пълно обезлюдяване.

Табл. 5. Области в Северна България с най-голям брой населени места под 200 д. (Преброяване-2011)

Област	Населени места под 200 д.		Среден брой жители в обитаваните нас. места
		в т.ч. без постоянно население	
Видин	81	2	89
Монтана	45	0	99
Враца	21	0	120
Ловеч	50	2	94
Габрово	322	69	30
В. Търново	225	58	35
България-общо	2543	181	70

В областите Велико Търново и Габрово преобладават селищата с население под 200 д., като една четвърт от тях са без постоянно население. В областите Габрово, Враца, Плевен, Монтана, Ловеч, Видин и др. жителите над 60-годишна възраст са от 61% до 68% от населението на най-малките села (до 200 д.). В област Видин, над тази възраст е 68% от населението в селата до 200 д., 57% в селата 200-500 д. и 47% в селата 500-1000 д.

Данните за естествения прираст и миграциите през последното десетилетие насочват към извода за задълбочаване на негативната геодемографска тенденция за Северна България.

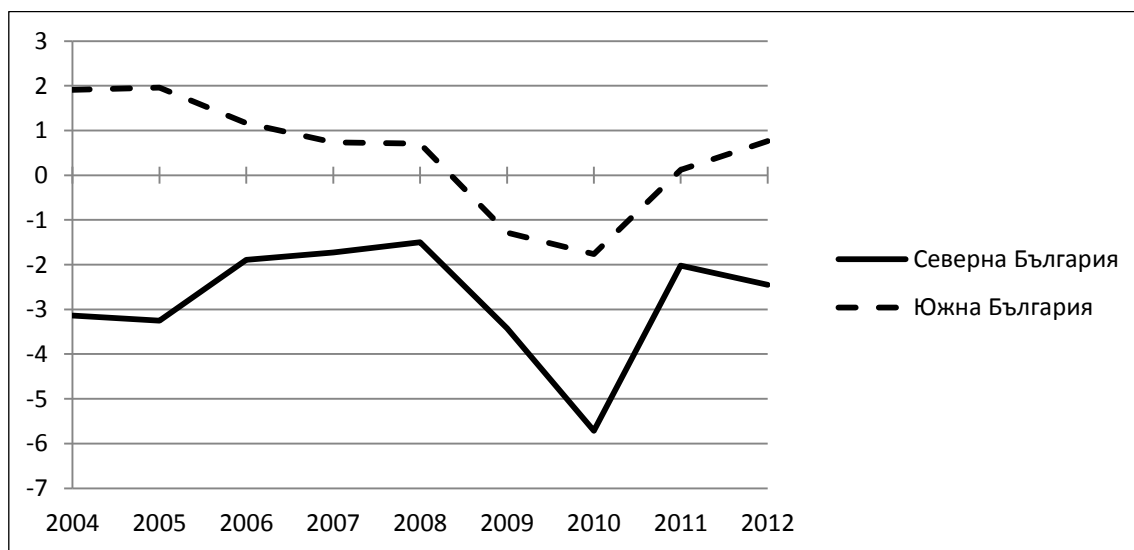

Фиг. 1. Естествен прираст на населението по области (ср. за 2004-2012 г.)

Естественият прираст в северната част от страната остава значително по-нисък. Средно за периода 2004-2012 г. той е -6,9%. За същия период Южна България е с естествен прираст -3,7% или -4,5% без София (столица). В абсолютни стойности населението на Северна България е намаляло за предствения деветгодишен период поради отрицателния естествен прираст със 171 хил. д., а на Южна България със 158 хил. д.

Средната стойност на естествения прираст в областите от Северна България варира от -1,1% за област Варна до -14,8% за област Видин. Още две от областите на Северозападна България са с естествен прираст по-нисък от -10%: Монтана и Враца. В Южна България това важи само за област Перник.

Механичното движение формира вторият компонент на действителния прираст. През съвременния период той също въздейства в посока на намаляване на популационната тежест на Северна България.

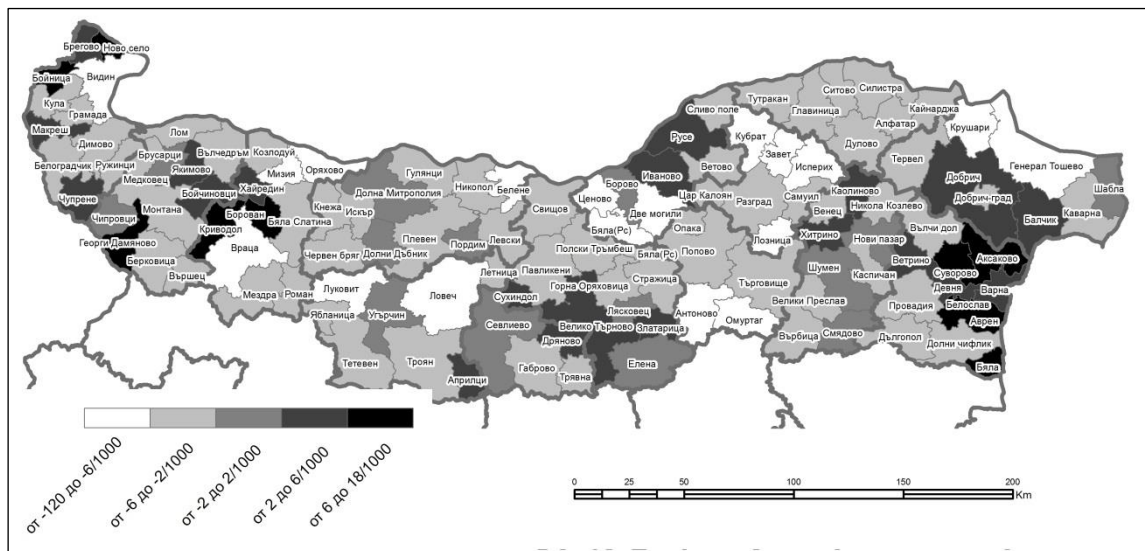

Фиг. 2. Промяна на коефициента на миграционен прираст за 2004-2012 г. (%)

Средногодишният миграционен прираст на областите от Северна България за 2004-2012 г. е -2,8%. За Южна България показателят е с положителна стойност 0,5%. С изключване на област София (столица), която е с най-висок миграционен

прираст 6,9% средногодишно, показателят за останалата част от Южна България спада до -1,8%. Сравнението отново не е в полза на северната част от страната.

Общо за периода 2007-2014 г., в който статистически са обхванати и външните миграции, 196 от съществуващите по това време 264 общини в страната, са с отрицателен миграционен прираст. От тях, 92 са в Северна България и формират загубата на население -59 хил. д. Общините в Южна България имат отрицателен миграционен прираст 50 хил. д. (без столицата).

Фиг. 3. Миграционен прираст за периода 2007-2014 г.

Средно- и дългосрочно снижаване на дела на Северна България предвиждат и прогнозите на НСИ (Табл. 6.).

Табл. 6. Брой и дял на населението на Северна България* по прогноза на НСИ

Варианти	показател	2020 г.	2030 г.	2040 г.	2050 г.	2060 г.
I.	Брой (хил.д)	2442,2	2220,9	2017,6	1839,8	1674,1
	Дял	35,1%	34,1%	33,0%	32,0%	31,1%
II.	Брой (хил.д)	2460,3	2276,9	2113,3	1970,2	1835,7
	Дял	35,2%	34,2%	33,2%	32,4%	31,7%
III.	Брой (хил.д)	2433,5	2193,2	1970,0	1774,2	1592,6
	Дял	35,1%	34,0%	32,9%	31,8%	30,8%

* 14 области

Демографската и икономическата слабост на периферните в развитието на страната територии са взаимно обусловени. Структурните различия между противоположните териториални категории се проявяват и в самия макрорегион. Засилването им е закономерност на урбанизационната фаза в развитието (II. Стоянов, 2009).

Регионалното неравновесие у нас се задълбочи и видоизмени под влияние на застъпващите се кризисни демографски и икономически процеси през 90-те години. Практически отсъстваше и регионална политика, въпреки острата необходимост от такава в условията на кардинални социално-икономически и политически промени. Твърде шаблонни, несъобразени с конкретиката на регионалното развитие и следователно, обречено неефективни, са и мерките предприети през последните години. Обективна пречка пред ефективната регионалната политика е свърхцентрализираната държава, а субективна – незнанието и бюрократичната незаинтересованост.

Без да се навлиза в подробности относно различни методики за измерване на регионалните различия, следва да се отбележи, че в предложената от Н. Янкова и кол. (2010 г.) класация на областите в страната, сред десетте с най-висок ранг на развитие са четири области в Северна България. Област Варна е на трето място в страната. Същевременно, от десетте области с най-нисък ранг, седем са в Северна България. Т. нар. изоставащи общини в страната образуват три териториални струпвания – Кърджалийско, Северозападна България и Лудогорието. Изоставащи са почти половината от всички общини в Северна България.

Табл. 7. Разпределение на общините по ниво на развитие (бр.)

	Северна България	Южна България
Развити	8	21
Средно развити	58	96
Изоставачи	56	25

По: Янкова, Н и др. (2010)

Пълното преодоляване на различията в нивото на развитие на отделните територии е поначало неизпълнима задача. Действително полезната цел е осигуряване на растеж във всички райони, при което различията имат стимулиращ ефект. Неравномерността в растежа е подразбираща се, различията – в още по-голяма степен.

Изследванията на бедността в България показват регионализацията главно в Северозапада и Североизтока на страната. Бедността там е с по-широко разпространение, по-остро изразена и вътрешно по-диференцирана. Според европейските индикатори в риск от бедност или социално изключване са почти 1,4 млн. д. в Северна България или 38% от всички в страната (към 2012 г.).

Основните показатели от наблюдението на работната сила добре илюстрират различията икономически условия в главните макрорегиони. Териториите с нисък коефициент на заетост, напр., разширяват обхвата си в Северна България. Тук се седемте области с най-ниска заетост, вкл. изцяло областите от Северозападния статистически район.

На Северна България се падат 34% от работната сила и 33% от заетите лица. Като се отчита по-възрастният им състав, може да се предположи, че тези дялове в бъдеще ще намаляват, допълнително снижавайки доходите и общата икономическа активност.

Опирайки се главно на показателите за демографското развитие, социалната и институционалната инфраструктура и среда, Д. Николова и кол. (ИПИ, 2013 г.) определят 8 социално-икономически типа области.

Табл. 8. Социално-икономическа типология на областите

Социално-икономически (С-И) тип	В С. България	В Ю. България
1. Мн. лошо С-И състояние и негативни тенденции	2	1
2. Лошо С-И състояние	3	1
3. Средно С-И състояние, средни темпове на развитие	5	1
4. Контрасти в С-И състоянието и негативни тенденции	1	1
5. Контрасти в С-И развитие	1	2
6. Добри тенденции на развитие	-	4
7. Добро С-И състояние	2	3
8. Много добро С-И състояние	-	1
	14	14

Източник: Институт за пазарна икономика, 2013.

Разпределението показва, че в Северна България преобладават областите от най-неблагоприятните типове и същевременно, има добре изразена „пропаст“ между 2-те водещи области (Варна и Русе) и останалите.

По данни от Информационна система за управление и наблюдение на структурните инструменти на ЕС в България (<http://umispublic.government.bg/>), общини, фирми и др. организации в Северна България са сключили договори за европейски средства, общо за 3,9 млрд. лв. (до 2013 г.). Средствата за Южна България, получени от проекти по оперативните програми (ОП), действащи от 2007 г. досега, са 11,9 млрд. лв. От тях 4,3 млрд. лв. са за бенефициенти в София – град, където са централните ведомства. Без столицата, Южна България си е осигурила 7,6 млрд. лв. инвестиции от еврофондовете, т.е. два пъти повече в сравнение със Северна България. Най-малко средства са получени в Северозападния и Североизточния район – по 1,2 млрд. лв. Само пет от 20-те общини, които са привлекли най-много средства, се намират в Северна България.

Литература:

- Батаклиев, И. (2013), Географското единство на българските земи, В: Геополитика, бр. 5/2013 г.
 Бошикьов, Д. (2006), Регионални аспекти на депопулацията в България 1946 – 2001 г., В: Население, бр. 1 – 2, 2006.
 Гешев, Г. (1999), Проблеми на регионалното развитие и регионалната политика в Република България, С., 1999.
 Деведжиев, М. (2007), Проблеми на регионалната геополитика на Северна България, В: Геополитика, бр. 3, 2007.
 Димов, Н. (2012), Райониране, социално-икономически райони и регионално развитие на България, Г., 2012.
 Кираджиев, С. (1975), Основни тенденции в динамиката на съотношението между градското и селското население в България, В: Проблеми на географията, т. 1, кн. 2, С., 1975.
 Колев, Б. (2008), Националното географско пространство на Република България, С., 2008.
 Копралев, И. (2004), Райони за планиране, области и общини в България, С., 2004.
 Маджарова, С., М. Пенева, Е. Патарчанова (2013), Селски райони, С., 2013.
 Маринов, В., А. Иванов (2002), Измерване на пространствените различия като предпоставка за ефективна регионална политика, В: География и туризъм, С., 2002.
 Мичев, Н. (1978), Населението на България, С., 1978.
 Николова, Д. и др. (2013), Регионални профили: показатели за развитие, ИПИ, С., 2013.

СБОРНИК ДОКЛАДИ
научна конференция
Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени
гр. Вършец, България, 23. 09 – 25. 09. 2016 г.
ISBN: 978-619-90446-1-2

- Русев, М. (2005), Ранжиране и типологизация на областите и общините в България от гледна точка на устойчивото развитие, В: Годишник на СУ, кн. 2- География, т. 97, 2005.
- Станев, Хр., Й. Ботев, С. Ковачев, С. Генчева (2000), Административно-териториално устройство на Република България, С., 2000.
- Стоянов, П. (2009), Немската „организация на пространството“, С., 2009.
- Сугарева, М., Н. Цеков, Д. Донев, Д., Бошикьов (2008), Демографската ситуация в районите на депопулация (на примера на Северозападна България), С., 2008.
- Янков, Р. (2000), Концентрация и депопулация, В.Т., 2000.
- Янков, Р. (2014), Популационна динамика и проблеми в развитието на Северна България, В.Т., 2014.
- Янкова, Н., С. Иванов, Г. Шопов, Я. Кирилова, Н. Чкорев (2010), Териториални различия в България – тенденции, фактори и политики, С., 2010.